

พุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจที่บันทึกไว้ในสุตตันตปิฎกอังคุตตรนิกาย
The Necessary Buddhadhamma for Public Administrators
As Recorded in Suttanta Pitaka, Angkuttaranikaya

สมาน งามสนิท*

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง พุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับนักบริหารรัฐกิจที่บันทึกในสุตตันตปิฎกอังคุตตรนิกาย มีวัตถุประสงค์ เพื่อ ๑. เพื่อศึกษาพุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจ ๒. เพื่อรวบรวมพุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจให้เป็นระบบหมวดหมู่ และ ๓. เพื่อเสนอผลการวิจัยให้ผู้บริหารรัฐกิจนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหารกิจการบ้านเมือง

ระเบียบวิธีวิจัย เป็นการวิจัยเอกสาร รวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก หมวดพระสูตรคือ พระสุตตันตปิฎกอังคุตตรนิกายทั้งหมด ตั้งแต่ เอกนิบาต หมวด ๑ จนถึง เอกาทสกนิบาต หมวดที่ ๑๑ เพื่อศึกษาหัวข้อพุทธธรรมที่จำเป็นและเหมาะสมกับผู้บริหารรัฐกิจ รวมถึงศึกษาคัมภีร์อรรถกถาเพื่อหาคำอธิบายความหมายพุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจทั้งโดยย่อและพิสดาร

ผลการวิจัย พบว่ามีพุทธธรรมที่สามารถประยุกต์ใช้กับการบริหารรัฐกิจอยู่จำนวน ๖๐ หัวข้อธรรมด้วยกัน ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เล่มที่ ๑-๔ คือ ตั้งแต่ ทุกนิบาต-ทสกนิบาต ส่วน เอกนิบาต นวกนิบาตและเอกาทสกนิบาตนั้นไม่พบหัวข้อธรรมที่เหมาะสมกับการบริหาร จากพุทธธรรมทั้ง ๖๐ ข้อนั้น ผู้วิจัยได้นำมาจัดหมวดหมู่ให้สะดวกในการศึกษามากขึ้นและคัดเลือกเฉพาะหัวข้อธรรมที่คิดว่าจำเป็นและเหมาะสมกับการบริหารรัฐกิจมากเป็นอันดับต้นๆ ได้ ๒๑ หัวข้อธรรม ได้แก่ โลกपालธรรม ๒ ทูลพทบุคละ บุคคลหาได้ยาก ๒ ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ๒ ปฏิสันถาร ๒ ธรรม ๒ ธรรมอันให้งาม ๒ ธรรมมีอุปการะมาก ๒ สุจริต ๒ องค์ของพ่อค้า ๒ อธิปไตย ๓ อคติ ๔ พรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ ปธาน ๔ พละ ๔ วุฒิ ๔ ราชสังคหวัตถุ ๔ อริยวัฑฒิ ๕ สปัปฺริสธรรม ๗ อปรินิยธรรม ๗ และ ราชธรรม ๑๐

คำสำคัญ พุทธธรรม ผู้บริหารรัฐกิจ พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย

ABSTRACT

The objectives of this research entitled The necessary Buddhadhamma for public administrators as recorded in Suttanta PitakaAngkuttara Nikaya were; 1. to study the necessary Buddhadhamma for publicadministrators as recorded in SuttantaPitakaAngkuttaraNikaya, 2. to categorize the necessary

* รองศาสตราจารย์ ดร. อาจารย์ประจำหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต หลักสูตรนานาชาติ มจร.Fulbright Scholar-In-residence, Ohio University, Athens, Ohio, U.S.A.1992

Buddhadhamma for public administrators and 3. to propose the findings for the public administrators to apply the necessary Buddhadhamma in administration of public affairs.

The methodology was the documentary research collecting data from Tipitaka; Suttanta Pitaka Angkuttara Nikaya from section 1 to section 11 to find the necessary Buddhadhamma for the public administrators and also another Buddhist scriptures to find the explanations of Buddhadhamma in short and in details.

Findings were as follows:

There are 60 titles of necessary Buddhadhamma for public administrators recorded in Suttanta Tipitaka Ankutanikaya volume 1-4; Tutikanipata to Tasakanipata. But none of necessary Buddhadhamma for public administrators recorded in Akanipata, Navakanipata and Akatasa nipata. From these 60 titles, the most necessary Buddhadhamma for public administrators are of 21 titles; they are Lokapala Dhamma of 2, Rare Persons of 2, Sammaditthipaccya of 2, Patisanthara 2, hospitality of 2, Dhamma of 2, Gracing virtue of 2, Bahukaradhamma, virtues of great assistance of 2, Succarit of 2, Merchant's attributes of 2, Akati of 4, Brahnavihar 4, Sangkahavattu 4, Pathan of 4, Bala of 4, Vutthi of 4, Rajasanghavattu 4, Dhamma for prosperity of 5 and Sappurisadhamma of 7, Apparihaniyadhamma 7 and Rajadhamma 10.

Keywords: Buddhadhamma, Public Administrators, Suttantapitaka Angkuttaranikaya

๑. บทนำ

การบริหารรัฐกิจ (public administration) เป็นการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบทั้งฝ่ายการเมืองและฝ่ายข้าราชการประจำต้องดำเนินการให้เป็นไปตามนโยบายที่วางไว้ เพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชนตามหลักความโปร่งใส ตรวจสอบได้และหลักนิติธรรม การบริหารรัฐกิจหรือกิจการบ้านเมืองของทุกประเทศรวมถึงประเทศไทยด้วย ส่วนใหญ่แล้วจะมี ปัญหาความไม่โปร่งใส มีการเบียดบังผลประโยชน์ของชาติไปเป็นผลประโยชน์ส่วนตัวและพวกพ้อง จนทำให้ประเทศชาติเสียหาย กลายเป็นความขัดแย้ง การปฏิวัติรัฐประหารที่เกิดขึ้นในประเทศไทย บ่อยครั้งก็อ้างการโกงกิน คอร์รัปชันเป็นสาเหตุของการปฏิวัติ จึงกล่าวได้ว่า การคอร์รัปชันเป็นภัยคุกคามความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจและการคอร์รัปชันเป็นปัญหาเรื้อรังในระบบเศรษฐกิจไทยมาช้านาน แม้หน่วยงานของรัฐ เอกชนและองค์กรอิสระจะพยายามแก้ไขปัญหามาแต่ยังไม่มี มาตรการใดที่มารดแก้ปัญหาคอร์รัปชันได้จริง จากการที่องค์กรเพื่อความโปร่งใสในประเทศไทย (transparency Thailand) ได้จัดทำดัชนีภาพลักษณ์การคอร์รัปชัน (corruption perception

index) เมื่อ พุทธศักราช ๒๕๕๕ พบว่า ประเทศไทยได้คะแนนความโปร่งใส ๓๗ คะแนน จาก ๑๐๐ คะแนน อยู่ในอันดับที่ ๘๘ จาก ๑๗๔ ประเทศที่มีการสำรวจ^๑

ด้วยเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัย มองว่าประเทศไทยเป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนา ประชาชนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา ข้าราชการ ผู้บริหาร นักการเมืองส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนามีหลักธรรมคำสอนที่ดีสำหรับผู้บริหารทุกระดับ ผู้บริหารกิจการบ้านเมืองไม่มีการนำพระธรรมคำสอนที่ดีของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการบริหารบ้านเมืองเลยหรืออย่างไร การฉ้อราษฎร์บังหลวง โกงกิน คอร์รัปชั่นจึงยังคงเป็นปัญหาหลักของการบริหารกิจการบ้านเมืองของประเทศไทย ผู้วิจัยจึงสนใจที่ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นจุดศูนย์รวมคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นหลักธรรมที่คงความเป็นอมตะ ทนยุคด้นสมัยอยู่เสมอ เป็น **สันติภูมิโก** ผู้ปฏิบัติสามารถเห็นชัดรู้ชัดด้วยตนเอง**อกาลิโก** สามารถนำไปปฏิบัติได้ไม่จำกัดกาลเวลา ใช้ได้ทุกยุคทุกโอกาส **เอหิภิกขุ** สามารถทำให้ผู้อื่นนำไปประพฤติปฏิบัติและนำไปพิสูจน์ได้ **โอบนยิโก** เป็นสิ่งที่ควรน้อมเข้ามาประพฤติปฏิบัติใส่ไว้ในใจตน และที่สำคัญ สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตได้อย่างไร้ขีดจำกัด คือปรับใช้ได้กับทุกคนกับชนทุกระดับชั้น ทุกสาขา การงาน อาชีพ โดยเฉพาะหลักธรรมของผู้บริหารในพระสูตรต้นตปิฎก อังคตตรนิกายนี้ เป็นหลักธรรมที่ทรงคุณค่ายิ่ง มีการจัดไว้อย่างเป็นระเบียบแบบแผน เป็นหมวดหมู่ คือตั้งแต่หมวด เอกนิบาต ถึง เอกาทสกนิบาต ซึ่งมีหลักธรรมมากมายหลากหลายที่ผู้บริหารควรรู้ ควรศึกษาค้นคว้าและเลือกเฟ้นหลักธรรม เพื่อนำเสนอให้ผู้บริหารรัฐกิจนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหารจัดการองค์กร องค์กร หน่วยงานหรือธุรกิจห้างร้านต่างๆให้เหมาะสม โดยสมควรแก่ตำแหน่งหน้าที่การงานนั้นๆได้ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลอย่างสูงสุดในการ**บริหารตน บริหารคน และบริหารงาน**

การบริหารตน เรื่องการบริหารตนนี้ องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า อดตาหิอตตโน นาโถ แปลความว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน” พิจารณาจากสุภาษิต บทนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องของการบริหารจัดการของตนโดยตรง ผู้บริหารคนใดสามารถบริหารจัดการของตนให้มีประสิทธิภาพได้ ผู้บริหารคนนั้นก็จะเป็นผู้มีจิตใจที่เข้มแข็งไม่หวั่นไหวต่ออริจรรณณ์ คือ อารมณ์ที่ขบใจ เช่น ความสมบูรณ์ด้วยลาภยศ สุข สรรเสริญเป็นต้น และอนิจจรรณณ์คือ อารมณ์ที่ไม่ชอบใจ เช่น ประสพกับความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ ทุกข์ นินทา เป็นต้น เมื่อผู้บริหารฝึกฝนตนเองได้อย่างนี้แล้ว ก็จะเป็นผู้ประเสริฐที่สุด นำเคารพศรัทธาที่สุดในบรรดานุชนทั้งหลาย ดังพุทธภาษิตว่า ทนโต เสฏโฐมนุสเสสุ “บรรดานุชนทั้งหลาย ผู้ที่ฝึกฝนตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐที่สุด” ผู้บริหารที่ฝึกฝนตนเป็นอย่างดีแล้วก็จะเป็นผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็ง หนักแน่น ไม่หวั่นไหว ไม่เป็นคนหุนหันพลันแล่น ไม่วู่วาม ไม่โกรธง่ายใจร้อน สามารถจะควบคุมอารมณ์ของตนได้เมื่อประสพกับภาวะคือสิ่งเร้าอันไม่พึงประสงค์หรือไม่ชอบใจมากระตุ้นจิต เช่น ถูกด่า ถูกถากถาง ถูกเอารัดเอาเปรียบเป็นต้น ก็จะไม่

^๑ องค์กรเพื่อความโปร่งใสในประเทศไทย ๒๕๕๕

โต้ตอบในลักษณะที่เป็นความรุนแรง หากแต่จะเป็นการโต้ตอบที่ประกอบด้วยเหตุผล สร้างความเข้าใจ และหาทางออกที่ดีร่วมกัน

ผู้บริหารที่ฝึกฝนตนดีแล้ว จะทำให้เป็นคนเข้มแข็ง มีระเบียบวินัย มีความรับผิดชอบ กระตือรือร้น และตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา ผู้บริหารที่ประกอบด้วยคุณธรรมดังกล่าวนี้ จะมีความมั่นใจในตัวเองสูงจึงเป็นเหตุให้การบริหารกิจการต่างๆประสบความสำเร็จได้โดยไม่ยาก แต่มีปัญหาอยู่ว่า ผู้บริหารจะอาศัยคุณธรรมหรือหลักธรรมในข้อใดมาบริหารตนให้มีความเข้มแข็ง มีระเบียบวินัย มีความรับผิดชอบ กระตือรือร้น และตื่นตัวอยู่ตลอดเวลาได้ ข้อนี้ องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสหลักธรรมที่ทำให้จิตมีสภาพที่ตื่นตัว พร้อมทั้งจะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ นั่นก็คือ อธิปไตย อันได้แก่หลักธรรมที่ทำให้การบริหารงานประสบความสำเร็จได้ ๔ ประการ คือ ๑. ฉันทะ ความพอใจ ความชอบใจและความเต็มใจที่จะทำงาน หรือมีความพอใจในงานและหน้าที่ที่ตนรับผิดชอบอยู่ ๒. วิริยะ คือ ความขยันหมั่นเพียร อดทนมุ่งมั่น และกระตือรือร้นที่จะทำงาน ไม่เกียจคร้าน ไม่เป็นคนชอบอ้าง คือ อ้างว่า ร้อนมาก หนาวมาก หิวนัก กระหายนัก ยังเข้าอยู่ หรือเย็นแล้ว เป็นต้น แล้วไม่ทำงาน ปลอ่ยให้งานต้องค้างคาอยู่ อันจะเป็นเหตุให้งานไม่เสร็จทันตามกำหนดหรือเป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ ๓. จิตตะ คือ เอาจิตจดจ่อในขณะที่ทำงาน มีจิตเป็นสมาธิ ไม่ฟุ้งซ่าน มีความระลึกได้ และรู้ตัวเองอยู่เสมอว่า ขณะนี้ตัวเองกำลังคิด กำลังพูด หรือกำลังทำอะไรอยู่ ๔. วิมังสา คือการพิจารณาไตร่ตรอง หมายถึง การพิจารณาไตร่ตรองถึงงานที่ตนทำแล้ว ว่าเป็นอย่างไร ดีหรือไม่ดี มีข้อบกพร่องที่ตรงไหน มีอุปสรรคปัญหาตรงจุดใด ควรแก้ไขอย่างไร เป็นต้น และที่สำคัญมากไปกว่านั้นก็คือว่า ให้พิจารณาคุณสมบัติของตนเองให้ชัด คือ ตรงไปตรงมา ไม่เข้าข้างตนเอง คุณตนให้ออกกว่า ตนมีนิสัยอย่างไร เป็นคนหลงอำนาจ มีทิฐิมีมานะสูง เห็นแก่ได้ เห็นแก่ตัว หรือว่าเป็นคนที่เอาแต่ใจตัวเอง มีนิสัยในข้อใดบ้างที่เป็นอุปสรรคต่อการบริหารงาน และควรที่จะปรับปรุงแก้ไข หรือมีนิสัยในข้อใดบ้างที่เป็นประโยชน์เป็นอุปการะต่อการทำงาน ควรที่จะพัฒนา ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น เป็นต้น ดังคำกล่าวที่ว่า “อ่านตนออก บอกตนได้ ใช้ตนเป็น เห็นตนชัด จัดตนถูก” ผู้บริหารที่ฝึกตนปฏิบัติตนได้อย่างนี้แล้วจึงจะเชื่อว่าเป็นการบริหารตนได้อย่างถูกวิธีตามหลักพุทธศาสนา

บริหารคน หมายความว่า ผู้บริหารที่ฉลาด ต้องรู้จักนิสัยและเข้าใจในความเป็นตัวตน รวมถึงทักษะความรู้ความสามารถในการทำงานของแต่ละบุคคลในองค์กรหรือบริษัทที่ตนบริหาร รับผิดชอบอยู่ แล้วมอบหมายงานให้ถูกต้องเหมาะสมแก่อุปนิสัย ความรู้ความสามารถของแต่ละคน เช่น คนนี้มีนิสัยร่าเริง ช่างพูดช่างจา เป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อบุคคลอื่น ควรให้อยู่ในตำแหน่ง ปฎิคม หรือประชาสัมพันธ์ คนนี้มีความรู้เรื่องเทคโนโลยี ก็ควรให้ดูแลฝ่ายคอมพิวเตอร์ เป็นต้น การบริหารคน เป็นเรื่องของการสร้างแรงจูงใจให้กับทีมงาน พนักงาน เพื่อนร่วมงาน ลูกน้อง หรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของตน ด้วยการพัฒนาพนักงานของตนให้มีความรู้ความสามารถยิ่งขึ้น นั่นก็คือ การมุ่งส่งเสริมทางด้านจิตใจ การสร้างกำลังใจให้กับทีมงานและพนักงานของตน ให้มีความสามัคคี มีความมุ่งมั่น กระตือรือร้น และมีความเต็มใจ พอใจที่จะทำงานร่วมกันอย่างเป็นทีม แต่ว่าการที่

ผู้บริหารจะบริหารคนให้ประสบเป็นผลสำเร็จได้นั้น ผู้บริหารต้องมีการฝึกฝนตนมาเป็นอย่างดี ดังที่กล่าวแล้วในข้อหนึ่งนั้น เพราะเหตุว่า การบริหารผู้อื่นอาจยากยิ่งกว่าการบริหารตน เหตุผลก็คือว่า การบริหารตนเป็นการบริหารบุคคลเพียงคนเดียว แต่การบริหารบุคคลอื่นเป็นการบริหารหลายคน พร้อมกันจึงยากกว่า

ดังนั้นสิ่งที่ผู้บริหารควรตระหนัก ให้ความสำคัญ สนใจ เอาใจใส่ และคิดให้ลึกซึ้งซึ่งแจ่มชัดก็คือว่า มีวิธีใดบ้างที่จะทำให้พนักงานและทีมงานของตนมีศักยภาพในการคิด ในการทำงาน คือสามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล การสร้างแรงจูงใจจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะกระตุ้นให้พนักงานและทีมงาน ให้มีความขยันขันแข็ง มีความอดทน มีมานะพยายามในการทำงาน แรงจูงใจดังกล่าวนี้ อาจแบ่งได้ออก เป็น ๒ ประการ ดังนี้ ๑. การจูงใจที่เป็นตัวเงิน (Financial incentive) เช่น เงินเดือน โบนัส ค่าล่วงเวลา หรือการให้รางวัลแก่ผู้ขยันทำงาน เป็นต้น ๒. การจูงใจที่ไม่ใช่ตัวเงิน (Non-financial incentive) เช่น การมีผู้นำหรือผู้บริหารที่ดี ประกอบด้วยคุณธรรม มีความรู้ ความสามารถ เป็นคนตรงไปตรงมา ยึดหลักความยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ไม่ใช้อคติในการบริหาร ลูกน้อง พนักงานและทีมงานของตน ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง เป็นคนใจกว้าง เปิดใจยอมรับฟังความคิดเห็นทั้งจากบุคคลที่มีความคิดเป็นอย่างเดียวกันกับตนและฟังเหตุผลของผู้ที่มีความคิดเห็นขัดแย้งหรือต่างกับตนด้วย อีกประการหนึ่ง **การให้โอกาสในการเลื่อนตำแหน่งงาน** สำหรับพนักงานที่มีความขยันขันแข็งในการทำงานและสนองงานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดีและมีประสิทธิภาพ อีกทั้ง **การให้พนักงานมีส่วนร่วมในกิจกรรมขององค์กร** เพื่อให้พนักงานรู้สึกว่าคุณก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้องค์กรหรือองค์กรนั้นประสบความสำเร็จ

บริหารงาน หมายถึง การดำเนินงานเพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ โดยอาศัยทรัพยากรหรือปัจจัยต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อการบริหาร เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุด

การบริหารงาน เป็นการที่ผู้บริหารองค์กร หน่วยงาน หรือองค์การ จัดสรรงานพร้อมทั้งมีการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในองค์กร หน่วยงานหรือองค์การให้เป็นไปอย่างมีระบบ และเป็นระเบียบ โดยวิธีการนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่ในองค์กรทั้งหมดมาใช้ให้เกิดประสิทธิภาพและประโยชน์สูงสุดให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามจุดมุ่งหมายที่ทางองค์กรหรือองค์การได้กำหนดไว้ ผู้บริหารงานที่ดีและฉลาดจะต้องมีการกระจายอำนาจหน้าที่อย่างถูกต้องเหมาะสม คือให้ตรงกับความรู้ความสามารถของแต่ละบุคคลในองค์กร มิใช่ให้งานมารวมอยู่กับตนเพียงผู้เดียวหรือกระจุกตัวอยู่กับบุคคลใดบุคคลหนึ่งเท่านั้น การกระทำดังกล่าวนี้อาจจะเป็นเหตุให้การดำเนินงานเกิดการล่าช้า ก่อให้เกิดผลเสียหายต่อองค์กรหรือองค์การก็เป็นได้ เช่น เสียชื่อเสียง หรือประสบภาวะขาดทุน เป็นต้น

ดังนั้นผู้บริหารที่ฉลาดต้องรู้จักโครงสร้าง และองค์ประกอบของส่วนต่างๆในองค์กร องค์กรหน่วยงานหรือบริษัทที่ตนบริหารอยู่ แล้วจัดระเบียบของงานให้ถูกต้องเหมาะสม คือให้รู้ว่างานนี้ควรทำก่อน งานนี้ควรทำทีหลัง และจัดสรรงานให้ตรงกับความรู้ความสามารถของแต่ละบุคคลจึงจะทำให้งานมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลได้

การบริหารด้วยหลักธรรม ๓ ประการ คือ บริหารตน บริหารคน และบริหารงาน ดังที่อธิบายไปแล้วนั้น ล้วนมีธรรมะเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยทั้งสิ้น หากผู้บริหารคนใดไม่มีธรรมะเป็นเครื่องครองใจ ไม่ใช่ธรรมะบริหารจัดการ บริหารชีวิต บริหารตน บริหารคน และบริหารงานแล้ว ยากที่จะเป็นผู้นำที่ดี เป็นนักบริหารที่ดีได้ ดังจะเห็นได้จากบางคนที่มีโอกาสได้เข้าไปบริหารงานระดับประเทศ ไม่ได้ใช้ธรรมะเข้าไปช่วยในการบริหารจัดการองค์กรหรือหน่วยงานต่างๆ ที่ตนรับผิดชอบ พอประสบช่องหรือโอกาสคอร์รัปชัน ก็ทำโดยไม่ได้คำนึงถึงความเสียหาย ความเดือดร้อนที่จะเกิดขึ้นกับประเทศชาติหรือประชาชนผู้เสียภาษี เพราะเห็นแก่ประโยชน์ตนโดยฝ่ายเดียว เมื่อมีผู้นำที่ไร้คุณธรรมเข้ามาบริหารประเทศชาติเช่นนี้ก็เป็นเหตุให้ประเทศชาติประสบภาวะเสื่อมถอย หรือหยุดนิ่ง ไม่เจริญทัดเทียมกับนานาชาติ เพราะเหตุที่ภาครัฐไม่มีเงินเข้าไปบริหารจัดการ ช่วยเหลือจุนเจือประชาชนที่ยากจน หรือมีก็น้อยไม่เพียงพอต่อการบริหารจัดการให้ทั่วถึง ความจริงแล้วงบประมาณภาษีอากรที่ประชาชนได้เสียให้ทางภาครัฐในแต่ละปีนั้นมากมาย เพียงพอต่อการที่จะนำมาบริหารประเทศ นำไปช่วยเหลือดูแลประชาชนที่ยากจนให้ได้รับประโยชน์ได้อย่างทั่วถึงกันเลยทีเดียว ขอเพียงแต่ผู้นำมีธรรมะ มีคุณธรรม มีมโนธรรมอยู่ในใจ คำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญเท่านั้น

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบริหารทั้งหลายเหล่านี้ นับว่าทรงคุณค่ายิ่งนักและมีประโยชน์มากสำหรับผู้บริหาร หรือแม้แต่ผู้ครองเรือนหรือนักบวช ก็สามารถที่จะเลือกเฟ้นเอาหลักธรรมต่างๆ มาปรับใช้ให้เหมาะสมแก่ตำแหน่ง หน้าที่ การงานนั้นๆ ได้

ผู้วิจัยเห็นความสำคัญในปัญหานี้ จึงสนใจที่จะศึกษาค้นคว้า ทำการวิจัย **พุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับบริหารรัฐกิจ ตามที่บันทึกไว้ในสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย** เพื่อให้ผู้บริหารได้นำไปปฏิบัติให้สอดคล้องกับการบริหารงานในยุคโลกาภิวัตน์และเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการประยุกต์ใช้กับผู้บริหารในองค์กร องค์กร และหน่วยงานต่างๆ ตามสมควรแก่ฐานะ สมควรแก่ตำแหน่งหน้าที่ การงานของแต่ละบุคคล

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาพุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจในสุตตันตปิฎกอังคุตตรนิกาย
๒. เพื่อรวบรวมพุทธธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจให้เป็นหมวดหมู่
๓. เพื่อเสนอผลการวิจัยให้ผู้บริหารรัฐกิจนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหารรัฐกิจ และกิจการบ้านเมือง

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

ระเบียบวิธีวิจัย เป็นการวิจัยเอกสาร(documentary research) รวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา ในเบื้องต้นสำรวจโครงสร้างพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ปิฎก คือพระสุตตรปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ในการวิจัยครั้งนี้ศึกษาพุทธธรรมเฉพาะที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกเท่านั้น พระสุตตันตปิฎกมีโครงสร้างดังนี้

พระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย

อังคุตตรนิกาย เป็นชื่อนิกายหนึ่งของพระสูตรปิฎก และนับเป็นนิกายที่ ๔ ในจำนวน ๕ นิกาย คือ

๑. ทีฆนิกาย
๒. มัชฌิมนิกาย
๓. สังยุตตนิกาย
๔. อังคุตตรนิกาย
๕. ขุททกนิกาย

อังคุตตรนิกายรวมอยู่ในคัมภีร์ ๕ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๐-๒๔

ความหมายของอังคุตตรนิกาย

คำว่า “นิกาย” แปลว่า หมวด หรือ หมู่ หมายถึงหมวดหมู่ของพระสูตร คำว่า “อังคุตตร” แปลว่า ที่ยิ่งด้วยองค์ คำว่า “องค์” ในที่นี้หมายถึงจำนวน คือ จำนวนของหัวข้อธรรมในพระสูตรต่างๆ ของนิกายนี้ คำว่า “อังคุตตรนิกาย” จึงแปลว่า หมวดที่ยิ่งด้วยองค์หรือหมู่ที่ยิ่งด้วยองค์เพราะในนิกายนี้พระสังคีติกาจารย์ได้รวบรวมและจัดลำดับพระสูตรเข้าไว้เป็นหมวดหมู่ตามจำนวนหัวข้อธรรมเป็นสำคัญ^๒

การจัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรในอังคุตตรนิกาย

อันดับที่ ๑ จัดแบ่งเป็นนิบาต

การจัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรในอังคุตตรนิกาย มีลักษณะพิเศษที่นาศึกษากล่าวคือ อันดับแรก ท่านจัดแบ่งพระสูตร ในนิกายนี้จำนวน ๗,๙๐๒ สูตร (อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า มี ๙,๕๕๗ สูตร : วิ.อ. ๑/๒๕) ให้เหมาะสมกับหัวข้อธรรมไว้ในแต่ละนิบาต (หมวดย่อยของนิกาย) โดยจัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวนเท่ากันไว้ในนิบาตเดียวกัน เริ่มตั้งแต่จัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑ ข้อไว้ในนิบาต หมวด ๑ ไปจนถึงจัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑๑ ข้อไว้ในนิบาตหมวด ๑๑ รวมทั้งหมด ๑๑ นิบาต คือ

๑. เอกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑ ข้อ มี ๖๑๙ สูตร
๒. ทุกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๒ ข้อ มี ๗๕๐ สูตร
๓. ดิกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๓ ข้อ มี ๓๕๓ สูตร
๔. จตุกกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๔ ข้อ มี ๗๘๒ สูตร
๕. ปัญจกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๕ ข้อ มี ๑,๑๕๒ สูตร
๖. ฉกกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๖ ข้อ มี ๖๓๙ สูตร
๗. สัตตกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๗ ข้อ มี ๑,๑๓๒ สูตร
๘. อัฏฐกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๘ ข้อ มี ๖๒๖ สูตร

^๒ อ.เอกก.ทุก.ติก. (ไทย) ๒๐/[๗].

๙. นวกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๙ ข้อ มี ๔๓๒ สูตร

๑๐. ทสกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑๐ ข้อ มี ๒๔๖ สูตร

๑๑. เอกาทสกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑๑ ข้อ มี ๖๗๑ สูตร^๙

คัมภีร์อังคุตตรนิกาย

อังคุตตรนิกายซึ่งแบ่งออกเป็น ๑๑ นิบาตนั้น จัดเป็น ๕ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๐ ถึงเล่มที่ ๒๔ โดยจัดแบ่งดังนี้

๑. เอกกนิบาต ทุกนิบาต และติกนิบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๒๐

๒. จตุกกนิบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๒๑

๓. ปัญจกนิบาต และฉกนิบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๒๒

๔. สัตตกนิบาต อัฐกนิบาตและนวกนิบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๒๓

๕. ทสกนิบาต และเอกาทสกนิบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๒๔^{๑๐}

เพื่อช่วยให้เข้าใจประเด็นสำคัญของพระสูตรต้นตอปิฎก อังคุตตรนิกาย เล่มที่ ๒๐ ว่าด้วยเอกกนิบาต ทุกนิบาต และติกนิบาต ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑,๗๒๒ สูตรได้ดีขึ้น จึงขอแนะนำสาระสำคัญโดยสรุป ดังต่อไปนี้

เอกกนิบาต จำนวนวรรคและพระสูตรในเอกกนิบาต

เอกกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๑ ข้อ มีทั้งหมด ๖๑๙ สูตร แบ่งเป็นวรรค จำนวน ๒๐ วรรค แต่ละวรรคมีพระสูตรจำนวนต่างกัน คือ น้อยที่สุดมี ๑๐ สูตร และมากที่สุดมี ๑๘๑ สูตร

ทุกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๒ ข้อ มีทั้งหมด ๗๕๐ สูตร แบ่งเป็น ปิณณาสก์ จำนวน ๓ ปิณณาสก์ แต่ละปิณณาสก์มีวรรคและพระสูตรจำนวนต่างกัน คือ ปฐมปิณณาสก์มี ๕ วรรคและ ๕๒ สูตร ทุตติยปิณณาสก์มี ๕ วรรคและ ๖๖ สูตร ตติยปิณณาสก์มี ๕ วรรคและ ๖๒ สูตร รวมวรรคทั้งหมดเป็น ๑๕ วรรค และจัดเป็นหัวข้อเปยยา ๔ ข้อ มี ๕๗๐ สูตร

ติกนิบาต จำนวนวรรคและพระสูตรในติกนิบาต ติกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมสูตรละ ๓ ข้อ มีทั้งหมด ๓๕๓ สูตร แบ่งเป็น ๓ ปิณณาสก์ ๑๖ วรรค กับหัวข้อเปยยา ๒ ข้อ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑ คือ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๒ ของอังคุตตรนิกาย มีพระสูตรทั้งหมด ๗๘๒ สูตร เป็นนิบาตเดียว คือ จตุกกนิบาต

จตุกกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๔ ข้อ มี พระสูตรทั้งหมด ๗๘๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ ปิณณาสก์ ๒๗ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยา

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒ คืออังคุตตรนิกายปัญจกนิบาต ถึง ฉกนิบาต จัดเป็นเล่มที่ ๑ ของอังคุตตรนิกาย มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๘๐๑ สูตร มี ๒ นิบาตคือปัญจกนิบาตและฉกนิบาต

^๙ อ.เอกก.ทุก.ติก. (ไทย) ๒๐/[๗].

^{๑๐} อ.เอกก.ทุก.ติก. (ไทย) ๒๐/[๑๗].

ปัญจนินบาตคือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะหมวดละ ๕ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๑๕๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ ปันณาสก ๒๖ วรรค กับ ๓ หัวข้อเปยยา

ฉีกนินบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะสูตรละ ๖ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๖๔๙ สูตร แบ่งเป็น ๒ ปัญญาสก กับ ๑ หัวข้อเปยยา

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓ คือ อังคุตตรนิกาย สัตตกนินบาต อัฐกนินบาต นวกนินบาต จัดเป็นเล่มที่ ๔ ของอังคุตตรนิกาย มีพระสูตรทั้งหมด ๒,๑๔๐ สูตร มี ๓ นินบาต คือ สัตตกนินบาต อัฐกนินบาต และนวกนินบาต

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔ คืออังคุตตรนิกาย ทสก - เอกาทสกนินบาต จัดเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๕ และเป็นเล่มสุดท้ายของอังคุตตรนิกาย มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๔๑๗ สูตร แบ่งเป็น ๒ นินบาต คือทสกนินบาต และเอกาทสกนินบาต หลังจากได้แยกแยะเล่มและหมวดหมู่เอกสารแล้ว จึงได้ศึกษาพระพุทธรธรรมที่จำเป็นและเหมาะสมสำหรับผู้บริหารรัฐกิจและกิจการบ้านเมืองและจัดหมวดหมู่หัวข้อพระพุทธรธรรมตามลำดับ รวมถึงศึกษาคัมภีร์อรรถกถา เพื่อหาคำอธิบายความหมายพุทธรธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจทั้งโดยย่อและพิสดาร

๔. ผลการวิจัย

หลังจากผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมสำหรับนักบริหารในชุดต้นตปิฎกอังคุตตรนิกายจำนวน ๕ เล่ม พบว่ามีหลักธรรมที่น่าสนใจนำมาประยุกต์ปรับใช้กับการบริหารมีอยู่จำนวน ๖๐ หัวข้อธรรมด้วยกันทั้ง ๖๐ ข้อนี้ ผู้วิจัยได้คัดเลือกมาจากพระไตรปิฎก อังคุตตรนิกาย ตั้งแต่ทุกนินบาต-ทสกนินบาต ส่วน เอกนินบาต นวกนินบาตและเอกาทสกนินบาตนั้นไม่พบหัวข้อธรรมที่เหมาะสมกับการบริหาร แต่เนื่องจากพื้นที่กระดาษจำกัด จึงนำเสนอพระพุทธรธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจในบทความนี้เพียง ๒๑ หลักพุทธรธรรม ส่วนหลักพุทธรธรรมทั้ง ๖๐ หัวข้อนั้นได้เสนอไว้ในรายการวิจัยฉบับสมบูรณ์ หลักพุทธรธรรมที่จำเป็นสำหรับผู้บริหารรัฐกิจที่นำมาเสนอในบทความนี้ ๒๑ หัวข้อได้แก่ธรรมคัมภีร์ครองโลก,บุคคลหาได้ยาก,ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ๒ ปฏิสันถาร ๒ ธรรม ๒ ธรรมอันให้งาม ๒ ธรรมมีอุปการะมาก ๒ สุจริต ๓ องค์ของพ่อค้า ๓ อธิปไตย ๓ อกติ ๔ สังคหวัตถุ ๔ ปธาน ๔ พละ ๔ วุฒิ ๔ พรหมวิหาร ๔ พละ ๕ ธรรมเป็นเหตุเจริญ ๕ สัมปยุตธรรม ๗ อัปปริหานิยธรรม ๗ และ ราชธรรม ๑๐

๕. อภิปรายผล

เนื่องจากการบริหารประเทศเกี่ยวกับการบริหารรัฐกิจ กิจการสาธารณะ เกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน ผู้บริหารที่ดีต้องมีคุณธรรมในการบริหาร หลักทั้ง ๒๑ หัวข้อที่ได้วิจัยไว้แล้วนี้ สมควรที่รัฐบาล-สภาผู้แทนราษฎรและมหาเถรสมาคมจะกำหนดไว้ในหลักสูตรการบริหารสมควรกำหนดให้เป็นวาระแห่งชาติ เพราะแม้เพียงหลักธรรมหมวดธรรมคัมภีร์ครองโลก คือ หิริและโอตตปปะ เพียงข้อเดียวต้องกำหนดเป็นนโยบาย และควรกำหนดให้เป็นวาระแห่งชาติ จัดให้มีกิจกรรมปลูกฝังพุทธรธรรมเหล่านี้้อย่างจริงจัง จริงใจและต่อเนื่อง ก็จะทำให้ผู้บริหารมีความละเอียด

ต่อการทำบาปทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นการฉ้อราษฎร์บังหลวง หรือเบียดบังทรัพย์สินของชาติมาเป็นของตน และมีความเกรงกลัวต่อการทำบาป ประพฤติมิชอบในหน้าที่การงาน เมื่อผู้บริหามีธรรมะ ๒ ข้อนี้ จะทำให้ประเทศและสังคมไทยปลอดการโกงหรือประพฤติมิชอบในวงราชการ ส่งผลให้ประชาชนซึ่งเป็นเจ้าของประเทศร่วมกัน ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้รับผลประโยชน์อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

๖. ข้อเสนอแนะ

ในการบริหารจัดการใดๆก็ตาม ผู้ปฏิบัติควรนำหลักธรรมที่รัฐบาลหรือผู้เกี่ยวข้องกำหนดไว้ในนโยบาย การบริหารไปปฏิบัติอย่างครบถ้วนและเคร่งครัด เพื่อผลประโยชน์ของประชาชนโดยรวม หากผู้ที่มีบทบาทมีหน้าที่กำหนดทิศทางขององค์กร องค์กรหรือหน่วยงานต่างๆ นำไปปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จริงใจและต่อเนื่องก็จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและส่วนรวมได้อย่างมากมายมหาศาล

ควรมีกิจกรรมการบริหารกิจการภาครัฐตามหลักธรรมข้อใดข้อหนึ่งโดยการกำหนดพื้นที่ (area based) และระยะเวลาในการปฏิบัติ (agenda based) โดยใช้หลักธรรมคือคิปปิปฏิบัติ คือใช้ตัวแบบมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (human model) มนุษย์ทุกคนไม่ได้อยู่เดี่ยวตาย แต่แวดล้อมด้วยมนุษย์อื่นๆอีก ๖ คน เรียกว่า ทิศทั้ง ๖ ๑.ปฐิมทิศ ทิศเบื้องหน้า คือทิศตะวันออก ได้แก่ มารดา บิดา เป็นผู้มือุปการคุณมาก่อน ๒.ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวา คือทิศใต้ ได้แก่ ครูอาจารย์ เป็นทักษิณบุคคล ควรแก่การบูชาคุณ ๓. ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลัง คือทิศตะวันตก ได้แก่ บุตรและภรรยา เป็นกำลังสนับสนุนอยู่ข้างหลัง ๔. อุตฺรทิศ ทิศเบื้องซ้ายคือทิศเหนือ ได้แก่ มิตรสหาย เป็นผู้สนับสนุนให้พ้นอุปสรรคและประสบความสำเร็จ ๕. เภฏิมทิศ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ คนรับใช้ คนงาน ผู้ใต้บังคับบัญชา เป็นผู้ช่วยทำงานต่างๆ เป็นฐานกำลัง และ ๖ ปุริมทิศ ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณะ พราหมณ์ พระสงฆ์ผู้สูงด้วยคุณธรรม เป็นผู้นำจิตใจ บุคคลโดยรอบตัวเรานี้ มีธรรมะที่จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องใช้ปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด ให้เกิดความสงบ ร่มเย็น สามัคคีปรองดองในครอบครัว ในชุมชน ในสังคมและประเทศชาติ

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมสำหรับผู้บริหารในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จำนวน ๕ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙ พบหลักธรรมที่น่าสนใจจำนวน ๖๐ ข้อ ในจำนวน ๖๐ ข้อนี้ ผู้วิจัยได้พิจารณาคัดเลือกให้ละเอียดถี่ถ้วนอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้ได้หลักธรรมที่เหมาะสมกับผู้บริหารจริงๆ ซึ่งก็ได้หลักธรรมที่นำมาวิจัย จำนวน ๒๑ ข้อ การวิจัยในครั้งนี้ ได้ศึกษาวิเคราะห์อธิบายในลักษณะเป็นการพรรณนาเชิงประยุกต์ใช้กับนักบริหารทั่วไป

สำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ที่จะทำการวิจัยเกี่ยวกับหลักธรรมในพระสุตตันตปิฎกอังคุตตรนิกาย มีข้อเสนอแนะดังนี้

๑. ศึกษาจากพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เหตุผลก็คือว่า ฉบับนี้ ได้มีการสรุปเนื้อหาในแต่ละเล่มให้เหลือเฉพาะสาระสำคัญเพื่อให้ผู้ที่มีเวลาน้อยได้มี

โอกาสได้ศึกษาเรียนรู้ อีกทั้งการใช้ภาษาในการเขียน หรือที่เรียกว่าสำนวนภาษานั้น ก็อ่านง่าย เข้าใจได้ง่าย และมีความกระชับในด้านสำนวนภาษา จึงเหมาะที่จะนำมาทำการศึกษาวิจัย

๒. ศึกษาจากอรรถกถา คือ มโนรณปุณณิ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ผู้ศึกษาหลักธรรมจากพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย ได้เข้าใจความหมายของศัพท์หรือหลักธรรมตรงตามพุทธประสงค์ ไม่คลาดเคลื่อนไปจากความหมายที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ เพราะอรรถกถาคือ คัมภีร์อธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรง

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

(๑) หนังสือ:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

๒. ภาษาอังกฤษ

(I) Book:

Creswell. John W. **Research Design : Quantitative and Mixed Methods Approaches**. Los Angeles. California. U.S.A : SAGE Publications, 2004.

Norman. K.R.(Tr.). **Theravatha**. London : Pali Text Society, 1969.

